

Kiss Csaba

2012-ben végeztem az ELTE BTK esztétika–filozófia szakán, és ettől az évtől vagyok a kar Filozófiatudományi Doktori Iskolájának hallgatója a Morál- és politikai filozófia programon. Témavezetőm Orthmayr Imre, disszertációm tervezett témája Marx és Tocqueville forradalom-felfogásának összevetése.

Kiss Csaba

Az európai fejlődés útja és zsákutcai

Bibó István: *Az európai politikai fejlődés értelme*. Bibó István munkái. Centenárium sorozat: 9. kötet. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 489 oldal, 3100 Ft.

2011-ben ünnepeltük a 20. század talán legnagyobb magyar politikai gondolkodójának, Bibó István születésének századik évfordulóját. A jubileum alkalmából az Argumentum Kiadó és a Bibó István Szellemi Műhely tizenkét kötetes centenárium sorozat kiadására vállalkozott, amely teljes képet kíván nyújtani Bibó életművéről. Az egyes kötetek nem időrendben, hanem témák szerint állnak össze, így külön kötet jut például a magyar demokrácia válságának, 1956-nak, a „kelet-európai kisállamok nyomorúságának”, a zsidókérdésnek vagy éppen az „eltorzult magyar alkatnak és zsákutcas magyar történelemnek”. Bibó történelem-, társadalom- és politikafilozófiai írásait a kilencedik kötet, *Az európai politikai fejlődés értelme* tartalmazza, középpontban a híres esszével, a magnószalagra mondott, utólagosan „Az európai társadalomfejlődés értelme” címet kapott művel. Az 1971–72-ben megfogalmazott esszé alapgondolatai már egy 1947-es előadásban és egy 1953 és 56 között keletkezett vázlatban is tetten érhetőek, és Bibó közvetlenül halála előtt is belevágott az újrafogalmazásba, ami azonban befejezetlen maradt.

A kötet az előbb említett írások mindegyikét tartalmazza, és ezen felül még két korai esszét a pénz, illetve a társadalmi elit kérdéséről, egy ismertetést Mannheim Károly *Korunk diagnózisa* című művéről, dráma- és verselemzéseket, rektori jelentéseket, egy Révai Andrásához írt levelet, és egy rövid önéletrajzi írást is. Ezek mindegyike lazán kapcsolódik a társadalomfejlődésről írott művekhez. E recenzió ezeket a kisebb írásokat nem tárgyalja, mivel Kovács Gábor rendkívül alapos és informatív utószava kielégítően bemutatja őket.¹ Itt a társadalomfejlődésről szóló műveket elemezzük, nem történeti sorrendben, hanem a belőlük kiolvasható koncepciót igyekezvén rekonstruálni.²

Bibó a tárgyalt írásokban egy antropológiai alapvetésre épülő történelemfilozófiai koncepciót vázol fel.³ Az antropológia egyfajta természeti állapot bemutatásával együtt fogalmazódik meg, amely leginkább Hobbes természetiállapot-koncepciójára emlékeztet. Az ember Bibónál is a természetnek és a másik ember által gyakorolt erőszaknak kiszol-

1 Kovács Gábor: „Az elitektől a reális utópiáig. Bibó István politikaelméleti koncepciója”. (449–489. o.)

2 A tárgyalt írások: „Az európai társadalmi és politikai fejlődés” (Ókéskei előadás); „Az európai társadalomfejlődésről szóló mű egyik vázlata”; „Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna...”; „Egyház-, kultúr- és politikatörténeti uchrónia (*Uchrónia*)”; „Az európai társadalomfejlődés értelme”; „[Az 1956 utáni helyzetről]”; „A kapitalista liberalizmus és a szocializmus-kommunizmus állítólagos kiegyenlíthetetlen ellentéte.”

3 Bibó antropológiai nézetei genfi mestere, Guglielmo Ferrero nézetein alapulnak. Először az 1953 és 56 között keletkezett vázlatban írja le ezeket a gondolatokat, bővebben pedig ebben az esszében fejt ki őket.

gáltatott lény, aki tudatában van sebezhetőségének és halandóságának, a többiekől való félelme pedig arra ösztönzi, hogy megpróbáljon hatalmat gyakorolni felettük. A hatalom mint olyan tehát egy félelmeiktől terhes világban születik meg, és ez a félelem határozza meg és tartja fenn. Az emberben azonban van egy alapvető törekvés, hogy a társadalomban meglévő félelemmennyiséget csökkentse, ennek módja pedig a hatalom humanizálása és racionalizálása. Ez lesz az európai társadalmi és politikai fejlődés értelme.

A hatalom humanizálása egy tudatos programot feltételez, melyet a társadalom egy bizonyos rétege vagy rétegei visznek végig, és vallási, erkölcsi vagy filozófiai megalapozással rendelkezik. Ilyen program mindössze két kultúrában született, az európai és a kínai kultúrában. Míg az utóbbiban a konfucianizmus volt ez a program, addig Európában a görög-római kezdeményezések után a kereszténység vált a társadalmi és politikai fejlődés motorjává.

A keresztény társadalomreform elméleti alapjait Bibó szerint Szent Ágoston fektette le a keresztény államfelfogás kialakításával. Eszerint a hatalomnak mindig igazolnia kell magát, igazolását pedig morális kötelességeinek teljesítése adja. A Nyugatrómai Birodalom bukása után a birodalom területét elfoglaló barbár törzsek felvették a kereszténységet. Ezek a törzsek korábban nem rendelkeztek államszervezettel, ezért letelepedésük után neki kellett látniuk államiságuk létrehozásának. Mivel az ott maradt keresztény papság volt az egyetlen csoport, mely a társadalomszervezés képességével rendelkezett, a barbár törzsfők hozzájuk fordultak, hogy az államszervezet kiépítésében segídkezzenek. Az ágostoni keresztény állameszme így az újonnan létrejött államok vezérlő eszméjévé lett, s ezen az alapon az európai társadalomfejlődés tovább folytatódhatott.

A keresztény társadalomreform igazi eredményei a 11–14. században értek be, méghozzá a hűbériség megszilárdulásával. Az európai hűbériség lényegi jellemzője a papságnak a társadalomszervezésben betöltött vezető szerepe volt. A hűbériség nem pusztán hatalmi alá-fölérendeltségi viszonyokat jelentett, hanem egy vallási megalapozottságú társadalmi modellt, ahol minden társadalmi rétegnek megvolt az az Istentől származó funkciója, melyet kötelességszerűen betöltve vált a társadalom részévé. A papság alakította ki egyrészt a jó fejedelem, jó lovag, jó hűbérúr, jó polgár, jó földműves ideálját – s amíg az egyes emberek tartották magukat ezekhez, a társadalmi és hatalmi különbségek igazolva voltak. Ugyanakkor kritikát is lehetővé tettek a hatalomban lévőkkel és a magasabb rangúakkal szemben. Ez a társadalomkritika végső soron lázadásokban és parasztfelkelésekben valósult meg.

Az első társadalmi réteg, amelynek hatalma és funkciója megkérdőjeleződött, a nemesség volt. A velük szembeni társadalomkritikát a feltörekvő polgárság gyakorolta, mely réteg különleges helyzetét az adta, hogy a keresztény társadalomszervezés náluk hatott a legerősebben, kialakítva egy olyan munkamorált, mely élesen szemben állt az általuk dologtalannak és hivalkodónak nevezett nemesség életmódjával. A polgárság köreiben vetődött fel nem csak az, hogy az egyes földes-

urak nem töltik be a rájuk kiosztott funkciót, hanem az is, hogy a nemességnek egyáltalán nincs funkciója, azaz teljesen fölöslegesek a társadalom számára. Ez az új társadalomkritika végül is két módon jutott érvényre Európában. Angliában és Hollandiában szerves fejlődés ment végbe, oly módon, hogy a nemesi szabadságok kiterjedtek a polgárságra is. Így a polgárság és a nemesség közötti lényeges különbségek megszűntek, és a két társadalmi réteg együttesen juttatta érvényre jogait és a hatalomba való beleszólás igényét a királlyal szemben.

Teljesen más volt a helyzet Franciaországban. Itt a nemesség „funkciótlanná válása” hasztalansága látványos volt, a polgárság viszont nem volt elég erős ahhoz, hogy a társadalom vezető rétegévé váljon – ez ágyazott meg a francia abszolutizmusnak. A polgárság csak erőszakosan tudta megtörni a királyi hatalmat, elsöpörni a haladás akadályává vált nemességet és kivívni a maga szabadságjogait. Ez az oka a francia forradalom kitörésének, mely Bibó szerint „Nyugat-Európa leggazdagabb, de a királyi abszolutizmus szorításában sok tekintetben sorvadozó országának monumentális kísérlete arra, hogy az észak-európai és tengerentúli protestáns országok hatalmas fejlődése mellé a szabadságjogok tekintetében felsorakozzék” (208. o.).

A kontinens legnagyobb részén a középkori alkotmányossági kísérletek elakadtak, mindenekelőtt az egyházi reformprogramok bukása miatt. Nem véletlen, hogy szerves fejlődés éppen a protestáns államokban ment végbe, a katolikus országokban ugyanis az ellenreformáció következtében az egyház túlzott hatalomra tett szert, és nem előmozdítója, hanem gátja vált a reformtörekvéseknek.

Bibó szerint az eredendő bűn a 15. századi zsinati mozgalom elfojtása volt. Ez a mozgalom ugyanis az egyház megreformálására és a pápa hatalmának csökkentésére irányult, de a pápaság végül elnyomta, biztosítva Róma püspökének abszolutisztikus hatalmát. Ha a zsinati mozgalom győz, Európa története is egészen másként alakul – játszik el a gondolattal Bibó *Uchróniájában*.⁴ Az *Uchrónia* fő eszméje a következő:

[A] 16. században egy katolikus-protestáns-erazmiánus kompromisszum megmenti az Egyház egységét, az Egyház zsinatpresbiteri demokratizálódása lesz a mintája a világi alkotmányossági mozgalmaknak, melyek az Egyház szövetségében megtörnek a fejedelmi abszolutizmus kísérleteit, úgyhogy a felvilágosodott abszolutizmus közjátéka mindenütt elmarad, s a modern szabadságok organikusan nőnek tovább a középkori szabadságokból, úgy, mint Angliában. Így az Egyház megmarad az egész európai szellemi élet keretének, a felvilágosodás, modern tudományosság, humanitarizmus, demokratizmus, liberalizmus, szocializmus mind keresztény egyházi keretek között zajlanak, s a szerzetesrendek világi harmadrendjeinek elterjedése a szellemi élet minden valamirevaló emberét legalábbis címzetes egyházi funkciók viselőjévé teszi. (157–158. o.)

⁴ Amíg az utópia egy nem létező hely, addig az uchrónia egy nem létező idősor leírása.

E forgatókönyv szerint a reformáció a katolikus egyház keretei között zajlik le, a lutheranizmus és a kálvinizmus az egyházon belüli reformirányzatok lesznek, a jezsuita rend hatalmát előbb megtörik, majd a rendet fel is oszlatják. A francia forradalom az egyház teljes támogatásával indul meg „Mirabeau püspök” és „Danton kanonok” vezetésével, célja pedig „XVI. Lajosnak a papság polgári alkotmányát kimondani akaró jozefinista-abszolutista kísérletének” megállítása (161. o.). Természetesen a szocializmus is keresztény keretek között jön létre „Marx páter” révén, és csak Oroszországban történik egy kisebb félrecsúszása „Uljanov és Dzsugasvili bíboros pátriárkák” teokratikus hatalmával. A 20. század szörnyűségei lényegében elmaradnak, „Bibó István címzetes váci kanonok” pedig pozitív hírekről értesülhet 1963-ban, hat éves márianosztrai gyógykezeléséről visszatérve (a valóságban Bibó ugyanitt hat évet töltött börtönben).

Az újkori történelem legdöntőbb mozzanata a – Bibó által az egyszerre legsikeresebb és legsikertelenebb forradalomnak nevezett – francia forradalom. Kitérésének oka – mint láttuk – az volt, hogy a polgárság szerves módon nem tudta kiharcolni a nemeseket megillető szabadságokat. Ám ettől a forradalom még nem torkollott volna erőszakba és zűrzavarba, e félsiklásnak ugyanis az volt az oka, hogy a forradalmat ténylegesen nem a polgárság vezette, hanem az értelmiségiek. Ők a felvilágosodás gondolkodóinak örökségét hozták magukkal, ami a sok pozitívum mellett magában foglalt egy meglehetősen el-túlzott vallás- és egyházellenességet is. A forradalmi értelmiség egy *társadalomátszervezési programmal* jelentkezett, amely messze meghaladta a polgárság igényeit: a születési rang kiváltságainak leépítését és a király abszolút hatalmának megszüntetését. A forradalmi értelmiség viszont alapvetően akarta újraformálni a társadalmi és politikai berendezkedést, sőt az egész szellemi életet, és ez feltételezte az egyház politikai és szellemi hatalmának teljes megtörését. Így született meg a papság polgári alkotmánya, amely a hatalma egy részét viszonylag könnyen feladó monarchiát szembefordította a forradalommal, kiváltva a vallásos néptömegek heves ellenkezését, és összefogásra ösztönözve Európa abszolút és nem abszolút uralkodóit Franciaország ellen. Ennek köszönhetően a forradalom egyre „fokozódott”, radikalizálódott, és végül Robespierre rémuralmába torkollott.

Ez a rémuralom viszont teljes szembefordulást jelentett az európai társadalomfejlődéssel, melynek lényege az emberben lévő félelemmennyiség csökkentése. A jakobinus forradalom nem csak eddig soha nem látott erőszakot gyakorolt, hanem még dicsőítette is az erőszakos forradalmat. Az erőszak azonban Bibó szerint csak addig igazolható, amíg egy, a fejlődés gátjává vált rendszer megszüntetésére irányul. A sikeres forradalmak éppen attól sikeresek, hogy akár egy átmeneti erőszak árán is, de a félelem mennyiségét csökkentik, a társadalmat pedig szabadabbá teszik. Condorcet-hez hasonlóan tehát Bibó is úgy gondolta, csak az a forradalom igazi forradalom, amely a nagyobb szabadság felé visz. A jakobinus forradalom viszont öncéllá tette a forradalmat és a forradalmi erőszakot, ezzel azonban csak egy újabb zsarnokságot hívott életre.

A forradalom jakobinus félresiklásának messze ható következményei voltak. Létrehívta ugyanis azt a két „terméketlen emberfajtát”, akik ezek után az európai történelem meghatározóivá váltak: a hivatásos forradalmárt és a hivatásos reakcióst. A hivatásos forradalmár minden létezőt tagad, lerombolni igyekszik, a hivatásos reakciós viszont minden létezőhöz görcsösen ragaszkodik és megszállott ellensége a fejlődésnek. A hivatásos forradalmár öncéllá teszi a forradalmat, a forradalommal kialakítandó új rendszer kérdése így mellékessé válik számára. Kidolgozza a forradalom technikáit, sőt a forradalom elméletét, és egész életét felteszi arra, hogy forradalmat csináljon.⁵

A francia forradalom kisiklásának legmesszebb ható következményei a szocializmusban öltöttek testet. A szocializmus az európai társadalomfejlődés logikus következménye és újabb foka lehetett volna, eszmei célja ugyanis az öröklött rang társadalmi funkciójának lerombolása után az öröklött vagyon társadalmi funkciójának lerombolása volt. Ahogy Bibó fogalmaz: „a műgonddal alkotó ember életformájának a teljes győzelme azt kívánja, hogy ne csak főispánságokat és királyságokat, de gyárakat se lehessen örökölni” (221. o.). Ahogy a dologtalan nemes, úgy a dologtalan gyártulajdonos sem tudja igazolni funkcióját, így hát érvényes követelmény, hogy ezt a funkciót is szüntessük meg.

Csakhogy a szocializmus megfogalmazása a francia forradalom félresiklása utáni időszakban történt meg, ezért egy forradalmi programban látta megvalósulásának lehetőségét. Vagyis „a szocializmus tennivalóinak a megfogalmazása a forradalomnak mint centrális kategóriának a megfogalmazásával történt” (uo.), de eközben a kívánatos társadalmi állapot kérdése háttérbe szorult. Ennek következtében az öncélú szocialista forradalmiság került hatalomra 1917-ben Oroszországban Lenin révén. A sztálini tisztogatások és népiratások pedig a szocializmus kisiklottságának legrémületesebb következményeit jelentették.

A szocialista forradalmisággal szemben jött létre a reakcionárius irányzatok legrosszabbika, a fasizmus. Bibó elutasítja azt a marxista gondolatot, mely szerint a fasizmus a kapitalizmus kvázi „legeslegfelsőbb foka” lenne. A fasizmus ugyanúgy forradalmi mozgalom, mint a szocializmus, csakhogy olyan területen születik meg, mely a maga forradalmán még nem esett át (107. o.). Ez a terület a Rajna és Oroszország közötti rész, vagyis Németország, Olaszország és a „kelet-európai kisállamok”, ahol a demokratikus kezdetek összekapcsolódtak a nemzeti közösség válságával (ez legtisztábban a weimari Németországban érhető tetten). A fasizmus hordozói olyan rétegek voltak, melyek feltették pozíciójukat a szocialista forradalmiságtól, így a nemesség maradványai, a kispolgárság, a fizetésből élő hivatalnokrétegek és a parasztság szélesebb tömegei.

A 20. század első felét alapvetően a szocializmus és a fasizmus ellentéte határozta meg. A második világháború után azonban a fasizmus bukásával a lövészárkok a nyugati, demokratikus, kapitalista berendezkedés és a keleti, nem demokratikus, szocialista berendezkedés között épültek ki. Bibó szerint ez a szembenállás alapjaiban el-

5 Bár Bibó név szerint nem említi, de Auguste Blanqui lehet a tipikus példája ennek a típusnak.

lentmondásos, hiszen a liberális–demokratikus és a szocialista forradalmiság lényegét tekintve ugyanannak a társadalomreformnak a része. De a szocializmus félresiklottsága azt eredményezte, hogy nem csak a kapitalizmussal, hanem a forradalmak pozitív eredményeivel is szembekerült, köztük a legfontosabb eredménnyel, a szabadságnak azzal a rendszerével, amely Bibó szerint a kereszténység által inspirált társadalomfejlődés legnagyobb vívmánya.

Ennek a demokratikus–kapitalista rendszernek a két alapja a hatalmi ágak elválasztásának montesquieu-i és a népszuverenitás rousseau-i elve. Ezek fontosságát nem lehet túlbecsülni: előbbi alapvetően arról szól, hogy a törvényhozást és a bírói hatalmat megvédje a végrehajtó hatalom erőszakos beavatkozásaitól, utóbbi viszont az egyre anakronisztikusabbá váló isteni legitimitást váltja fel azzal a gondolattal, hogy minden hatalom a néptől származik. Ezek mellett a rendszer része a parlamentarizmusban megtestesülő népképviselet, az ellenzék megengedettsége, az emberi jogok és a legfontosabb szabadságjogok, a bírói függetlenség és a közigazgatás bírói ellenőrzése. Ezek az elemek együtt alkotják a szabadság rendszerét, bármelyikük kiesése az egész rendszert veszélyeztetné. Ahogy Bibó fogalmaz, „láncolatként” vagy „fogaskerékyszerűen” kapcsolódnak egymáshoz.

A szocializmust elsősorban és legfőképpen azért bírálja Bibó, mert nem ismeri el ezt a rendszert, mi több, az egészet a burzsoázia furfangos alkotásának tartja, amellyel az megvédeni igyekszik pozícióját.⁶ Ezzel azt a rendszert diszkreditálja, mely egyedül alkalmas arra, hogy a szocializmus végső célkitűzései megvalósuljanak. A marxizmus ezt olyan dolgokkal kívánja pótolni, melyek önmagukban, eme rendszer nélkül, semmit nem érnek. Így a kizsákmányolás megszüntetésére a magántulajdon eltörlését ajánlja fel, de mit sem ér a termelőeszközök köztulajdonba vétele, ha ezáltal az állam válik a demokratikus garanciák hiánya miatt a nagytőkénél sokkal rosszabb kizsákmányolóvá. Vagy az államot pusztán erőszakszervezetként beállítva az államszervezet erőszakos megdöntésére törekszik, ami azonban csak még nagyobb erőszakot szül. Mindezekre a problémákra a megoldás tehát nem a forradalmi erőszak, hanem a demokratikus rendszer komolyan vétele és kiteljesítése lenne.

A hamis szembenállás ugyanakkor a nyugati világot is olyan intézmények melletti kiállásra kényszerítette, melyek felszámolását a szocializmus joggal tűzte ki céljául, és melyek valójában gátjai a nagyobb szabadságnak. Ilyen mindenekelőtt a tőkés magántulajdon. Bibó kiemeli, hogy nagyon fontos különbséget tenni az olyan magántulajdon között, amely mindenkit megillet és az emberi élet kiteljesítéséhez nélkülözhetetlen, valamint a mamuttulajdon között, legyen az gyár vagy földbirtok, ami viszont már bőven túllépi ezeket a kereteket; utóbbi ugyanis a tulajdonos lehetőségeit növeli, a kevés tulajdonnal rendelkező szabadságát viszont annál inkább csökkenti. Bibó úgy véli, az ilyen mértékű tulajdont egész egyszerűen semmi nem igazolja, s épp ezért el kell törölni.

⁶ Lásd például Lenin erre vonatkozó nézeteit, pl. *A proletárforradalom és a renegát Kautsky*.

Sajnos azonban a két rendszer szembenállása lehetetlenné teszi ennek felvetését, ugyanis a szocializmus minden magántulajdont megszüntetne, a liberális kapitalizmus viszont ennek ellenhatásaként foggal-körömmel ragaszkodik ahhoz, s bármilyen megszüntetési kísérletet a szabadság elleni súlyos támadásként értelmez. Bibó szerint ebben a kérdésben az egyetlen ésszerű megoldás az lenne, ha a gyárak a munkások tulajdonába kerülnének. Ezt azonban – különböző okokból – mind a szocializmus, mind a kapitalizmus elutasítja. Persze joggal vetődik fel az a Bibó által meg nem fogalmazott kérdés, hogy hol húzzuk meg a határt az egyén számára nélkülözhetetlen, illetve a mások szabadságát már csorbító magántulajdon között. Erre a kérdésre, úgy tűnik, nem adható megfelelő válasz, ez pedig a bibói elképzelést alapjaiban teszi kérdéssé.

Bibó úgy véli, a két rendszer ellentéte nem pusztán nem kibékíthetetlen, hanem egyáltalán nem is ellentét. Ha a liberalizmust és a szocializmust megszabadítjuk vadhajásaitól, akkor valójában egyszerre kell magunkat mind liberálisnak, mind szocialistának vallanunk, amennyiben úgy gondoljuk, hogy a társadalom félelemtől való megszabadítása és a szabadság kiteljesítése a legfőbb elérendő cél. Mindkét irányzat alapját pedig a kereszténység képezi, hiszen a társadalomreformot a kereszténység indította el, és hosszú évszázadokon keresztül irányította is. Sajnos azonban a bekövetkező események olyan tehertételekkel látták el az európai társadalomfejlődést, hogy ezek a legvégső tartalmukban azonos gondolati irányzatok végletesen szembekerültek egymással. Bibó azonban történelem-, társadalom- és politikafilozófiai írásaiban kísérletet tett arra, hogy az ellenségeskedések gyökereinek feltárásával megmutassa ezek teljes értelmetlenségét. Ezért is fontos, hogy műveit újra és újra elővegyük és olvassuk, ehhez pedig elengedhetetlen, hogy új és új kiadásokat érjenek meg. Az Argumentum Kiadó és a Bibó István Szellemi Műhely kötetei ezt a feladatot teljesítik.